

Вознюк О.В. Концептуальні ідеї дослідження особистісно-професійної сфери педагога // Освітній україноцентризм Георгія Філіпчука: зб. наук. пр. [редкол. Н. Ничкало (голов), та ін. : упорд.: Н. Ничкало, О. Боровік] ; НАПР України ; Ін-т пед. Освіти і освіти дорослих НАПН України. К.: Богданова А.М., 2016. – С. 432-437.

*Вознюк Олександр Васильович,
доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної освіти
і педагогічних інновацій Житомирського державного університету
імені Івана Франка*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ СФЕРИ ПЕДАГОГА

Визначення професійно та особистісно важливих якостей сучасного фахівця здійснюються у різних напрямках: О.Е. Смирнова¹ і В.С. Ледньов² досліджують шляхи формування моделі спеціаліста; С.Я. Батищев, О.А. Дубасенюк та ін.³ – компоненти професійної діяльності спеціалістів та їх професійно-значущі якості, які забезпечують ефективність професійної діяльності; В.В. Рибалка – проблему інтеграції соціально-психологічного, індивідуального та діяльнісного вимірів психологічної структури особистості⁴; Є.О. Клімов – зміст професійної діяльності сучасного фахівця та алгоритм опису професії⁵.

Виокремлені напрями свідчать, що професійно важливі якості сучасного

¹ Смирнова Е.Э. Формирование модели деятельности специалиста с высшим образованием. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984 – 198 с.

² Леднев В.С. Содержание образования: Учеб. пособие. – М., 1989. – 360 с.

³ Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога : [монографія] / О. А. Дубасенюк. – Житомир : вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. – 367 с.

⁴ Рибалка В.В. Особистість як суб'єкт творчої трудової діяльності та професійного становлення // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник. – Київ-Ченстохова, 2000. – С. 267-276.; Рибалка В.В. Психологічна структура особистості як основа систематизації професійно важливих якостей фахівця // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І.А.Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – С. 432-451.

⁵ Клімов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр "Академия", 2004. – 304 с.

фахівця, зокрема й педагога, доповнюють особистісні якості. Останні збагачують характеристику його педагогічної діяльності (професійна мобільність, самостійність у професійній діяльності, почуття колективізму, відповідальність, заповзятливість, готовність до навчання новим професіям і самоосвіти, працьовитість, здатність до прийняття самостійних рішень та їхньої реалізації, вибору сфери діяльності й саморегуляції поведінки⁶).

Відтак, професійними й особистісними якостями можна вважати такі, які впливають на ефективність професійної діяльності спеціаліста. Відповідно, ці якості мають бути поліпрофесійними та міждисциплінарними, що передбачає розвиток сенсорних, перцептивних, мнемічних, образотворчих, мислительних, вольових особливостей професійної діяльності та особистості професіонала, що відображає ціннісно-мотиваційний стрижень особистості, який визначає її спрямованість, зокрема, професійну⁷; орієнтацію цього процесу на особистісний і професійний розвиток людини у процесі здобуття нею освіти⁸.

Учитель насамперед має бути особистістю, оскільки його головним завданням є формування особистості учня

Загалом, державні освітні документи містять певні професійні вимоги до діяльності педагога, який має реалізовувати психолого-педагогічний супровід усіх складових навчально-виховного процесу, здійснюючи зворотний зв'язок з об'єктами психолого-педагогічного впливу і виховання, та відповідний вплив на всі його компоненти: *розвивально-цільовий* (забезпечує формування та корекцію цільового складника навчально діяльності); *мотиваційний* (сприяє кристалізації мотиваційного підґрунтя педагогічної діяльності); *змістовий* (збагачує навчальну діяльність відповідними змістовними компонентами); *процесуальний* (забезпечує перебіг відповідних процесів виховання); *оцінно-*

⁶ Батышев С. Я. Профессиональная педагогика / С. Я. Батышев. – М. : Профессиональное образование, 1997. – 512 с.

⁷ Балл Г.О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її станов-ленню: орієнтири психологічного аналізу // Професійна освіта: педагогіка і пси-хологія: Українсько-польський щорічник / За ред. Т.Левовицького, І.Зязюна, І.Вільш, Н.Ничкало. – Ченстохова-Київ, 2000. – С. 217-232. – С. 221.

⁸ Сисоєва С.О. Педагогічна творчість. – Х.; К.: Каравела, 1998. – 201 с.; Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня. – К., 1996. – 250 с.

результативний (реалізує моніторинг комплексу виховних впливів); *особистісний* (спрямовує розвиток особистості вихованця відповідно до вимог особистісно-орієнтованої, суб'єкт-суб'єктної освітньої парадигми). Виділені компоненти **потребує певних** педагогічних якостей, які мають бути розвинені до рівня *педагогічної майстерності*. Зазначимо, що за результатами психолого-педагогічних досліджень, тільки 10-11% учителів (Н.В. Кузьміна вважає цю цифру ще нижчою – 5-6 %) можна віднести до педагогів-майстрів високого рівня.

Існують *різні підходи до виявлення та констатації професійно важливих якостей педагога*, до яких можуть відносити соціальну та педагогічну зрілість (І.Я. Зязюн, І.Д. Бех та ін.), емоційність (В.П. Трусов, В.В. Рибалка та ін.), товариськість (Н.В. Кузьміна, В.І. Генецинський та ін.), суспільна активність, емпатія, здатність розуміти учнів, та спрямовувати їх (Ф.М. Гоноболін, В.О. Сластьонін та ін.), пластичність поведінки (Н.В. Кузьміна та ін.), володіння методикою викладання (Рогов Є.І., Л.М. Портнов та ін.), любов до дітей (Ш.О. Амонашвілі, О.А. Дубасенюк, та ін.), педагогічна майстерність (І.А. Зязюн, А.М. Лавриненко), стиль діяльності та взаємодії з учнями (Г.С. Абрамова та ін.), які реалізують три педагогічні позиції, відповідно до першої – учень для педагога постає *засобом* його діяльності, до другої – *умова* його діяльності, до третьої – як *мета* діяльності.

При цьому виявляють: соціально-психологічні якості (ціннісні орієнтації, моральні, комунікативні), емоційно-вольові, інтелектуальні якості, особливості темпераменту тощо. Існує диференціація педагогічних якостей відповідно до професійних функцій (виховна, гностична, інформаційна, виконавча, дослідницька, комунікативна, конструктивна, методична, мобілізаційна, навчальна, організаційна, орієнтаційна, пропагандистська, розвивальна, самовдосконалювальна та ін.)⁹.

⁹ Рогов Е.И. Личность учителя: теория и практика / Е.И. Рогов. – Ростов-на-Дону: Изд. Феникс, 1996. – 512 с. – С. 60-64.

Ураховуючи трирівневі соціально-педагогічні цілі освіти (розвиток, формування та виховання *особистості, фахівця та громадянина*), результати аналізу наукової літератури, можна диференціювати декілька напрямів дослідження проблеми соціально-громадянських й професійно-особистісних значущих якостей педагога на етапі його професійної підготовки та професійного становлення.

Зазначимо, що особистісні, професійні та громадянські якості педагога щільно взаємопов'язані. Для наприкладу, деякі дослідники (Є.В. Андрушівська, М.К. Кабардов, А.І. Панарик, С.О. Сисоєва) розглядають професійну компетентність педагога як характеристику його особистості, реалізовану у його здатності проектувати у своїй діяльності розвиток різних видів умінь, необхідних для самовдосконалення та, взагалі, для успішної педагогічної діяльності.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури у досліджуваному просторі нами виділено шість напрямів вивчення професійно значущих якостей педагога.

1) Освітньо-кваліфікаційний напрям (А.О. Деркач, О.А. Дубасенюк, Є.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Н.Г. Ничкало, Л.Ф. Спірін та ін.). Професійні вимоги до рівня підготовки сучасних спеціалістів відображено у *професіографічних складниках*, які містяться у нормативних документах (*освітньо-кваліфікаційна характеристика* – ОКХ, відповідних професіограмах)¹⁰.

Як засвідчує вивчення наукових джерел та нормативних документів, у зв'язку з професіографічною спрямованістю процесу формування особистості вчителя професіограма має вміщувати:

– особливості підготовки вчительських кадрів як соціально-економічну, політичну, культурно-історичну проблему;

¹⁰ Десятов Т. Національні рамки кваліфікацій в країнах ЄС: порівняльний аналіз: наук.-метод. посіб. / за ред. Н. Г. Ничкало. – К.: АртЕк, 2008. – 264 с.; Профессиограммы и профессиокарты основных профессий. В 2-х книгах. – Кн. 2. – Киев, 1996. – 224 с.

- соціально-психологічну характеристику діяльності та особистості вчителя, провідні види та функції педагогічної діяльності (загальна характеристика праці вчителя шкільного предмету);

- кваліфікаційну характеристику вчителя на рівні випускника навчального закладу (властивості і характеристики, що визначають професійно-педагогічну і пізнавальну спрямованість особистості вчителя; вимоги до його психолого-педагогічної підготовки; обсяг і склад спеціальної підготовки; зміст методичної підготовки за фахом, обсяг знань, умінь, навичок учителя, його компетентностей);

- психофізіологічні вимоги і протипоказання діяльності, професійні безпеки;

- можливості підвищення кваліфікації (шляхи вдосконалення педагогічної підготовки вчительських кадрів);

- перелік моральних стимулів педагогічної праці;

- навчальні заклади, що готують за певним фахом.

Сучасна ОКХ, що встановлює галузеві кваліфікаційні вимоги до соціально-виробничої діяльності випускника вищого навчального закладу з певних спеціальностей та освітньо-кваліфікаційного рівня і державні вимоги до властивостей та якостей особи, яка здобула певний освітній рівень відповідного фахового спрямування, використовується при:

- визначенні первинних посад випускників вищих навчальних закладів та умов їх використання;

- визначенні об'єкту, цілей освітньої та професійної підготовки;

- розробці та корегуванні освітньо-професійної програми підготовки фахівців певних освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів;

- розробці засобів діагностики рівня освітньо-професійної підготовки фахівця;

- визначенні змісту навчання як бази для опановування новими спеціальностями, кваліфікаціями;

- визначенні змісту навчання в системі перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників;
- атестації випускників вищих навчальних закладів та сертифікації фахівців;
- укладанні договорів або контрактів щодо підготовки фахівців;
- професійній орієнтації здобувачів певного фаху;
- визначенні критеріїв професійного відбору;
- прогнозуванні потреби у фахівцях відповідної спеціальності та освітньо-кваліфікаційного рівня і при плануванні їх підготовки;
- обґрунтуванні переліку спеціальностей та спеціалізацій вищої освіти;
- визначенні кваліфікації фахівців;
- розподілу та аналізу використання випускників вищих навчальних закладів.

2) Соціально-особистісний напрям (І.Д. Бех, В.М. Бєхтерев, О.О. Бодальов, Г.П. Васянович, А.Б. Добрович, А.Й. Капська, І.С. Кон, Н.В. Кузьміна, Б.Ф. Ломов, А.В. Мудрик, В.М. М'ясищев, А.В. Петровський, В.В. Рибалка та ін.). Головна проблема реалізації цього напрямку зазначена І.А. Зязюном: "Ми повинні чесно зізнатися, що вища педагогічна школа та педагогічна наука мають борг перед дітьми і молоддю, адже питання підготовки спеціалістів до виховної роботи мало кого турбує"¹¹.

Виокремлений напрям надає співвідношенню особистого та соціального пріоритетного значення, що виявляє соціально-особистісно значущі якості педагога, які знаходять відображення у працях: І.Д. Бека у вигляді духовних цінностей педагога; Г.П. Васяновича, який наголошує на важливості моральної складової особистості педагога¹²; М.І. Бобнєва, що розуміє особистість як утілення соціальних норм, І.Д. Зверєвої, яка розглядає формування значущих

¹¹ Зязюн І. А. Естетична регуляція ціннісної свідомості / Іван Зязюн // Теоретичні та методичні засади неперервної мистецької освіти: зб. матеріалів наук.-методич. семінару. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – С. 12-34. – С. 30.

¹² Васянович Г.П., Онищенко В.Д. Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів. – Львів: «Сполом», 2007. – 312 с.; Васянович Г. П. Філософія: навч. посіб. / Григорій Васянович. – Л. : "Норма", 2005. – 216 с.

якостей педагога в умовах соціально-педагогічної роботи, А.Й. Капської, яка досліджує соціальний аспект особистості педагога.

3) Творчо-креативний напрям (О.Є. Антонова, С.С.Вітвицька, О.А. Дубасенюк, Ф.Н. Гоноболін, В.А. Кан-Калік, І.І. Коновальчук, А.І. Кузьмінський, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, С.О. Сисоєва, М.М. Скаткін та ін.).

Вищим рівнем педагогічної творчості постає педагогічна майстерність. Як зазначає І.А. Зязюн, “Педагог (рівнозначно і весь комплекс використовуваних ним дидактичних засобів), виконує не роль “фільтра” для пропускання через себе навчальної інформації, а є помічником у роботі учня, перебираючи на себе роль одного з джерел інформації. В ідеалі педагог стає організатором самостійного навчального пізнання учнів, не головною діючою особою в групі учнів, а режисером їхньої взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним і з учителем”¹³.

У підручнику “Педагогічна майстерність” за редакцією І.А. Зязюна зазначається, що провідними характеристиками особистості педагога є гуманістична спрямованість його діяльності, професійна компетентність, педагогічні здібності та педагогічна техніка.

А.С. Макаренко, К.С. Станіславський, І.А. Зязюн обґрунтували декілька головних принципів, орієнтація на які дозволяє педагогу досягти **рівня педагогічної майстерності**:

1. Принцип активності: лише діючи й задіюючи інших, розвивається людська особистість.

2. *Принцип організації ефективного педагогічного впливу*, пов'язаний із необхідністю побудови системи перспективних ліній як чіткого усвідомлення тактичних (продиктованих основними завданнями педагогічного процесу), оперативних (викликаних до життя особливостями педагогічної ситуації, що склалася) і стратегічних (пов'язаних із розвитком особистості та

¹³ Зязюн І. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – К.: Віпол, 2000. – С. 50-64. – С. 46.

пізнавального потенціалу учнів) цілей.

3. *Принцип паралельної дії* передбачає вплив на конкретну особистість учня, вихованця не безпосередньо, а опосередковано. Апелюючи до колективу, педагог тим самим висуває вимоги й до конкретної особистості; контролюючи групу, він контролює й особистість, яка себе ідентифікує з нею й приймає відповідальність за її стан.

4. *Принцип життєвої правди* (об'єктивної зорієнтованості змісту) вимагає від педагога забезпечення добору й викладання знань на рівні вимог сьогодення, досягнення відкритості й відвертості у стосунках з учнями, організації їхньої педагогічної взаємодії у системі суб'єкт-суб'єктних відносин.

5. *Принцип руху колективу*. Суть принципу пов'язана з необхідністю враховувати факт розвитку будь-якої групи як соціально-психологічної цілісності. Останнє потребує перегляду цілей і засобів педагогічного впливу. Передбачається, що завдяки педагогові ця група у своєму русі еволюціонує.

На думку С.У. Гончаренко, "Критеріями педагогічної майстерності виступають такі ознаки його діяльності: гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність)"¹⁴.

4) *Технологічний напрям* (Р.С. Нємов, Л.М. Мітіна, О.М. Пєхота, І.П. Підласий, С.І. Подмазін, В.О. Сластьонін, М.Г. Чобітько, І.С. Якиманська та ін.) реалізує процес професійного становлення особистості педагога, який виявляє конкретні педагогічні здібності (знання, вміння, навички), компетентності, професійно важливі особистісні якості.

5) *Розвивальний напрям* (І.Д. Багаєва, Г.С. Данилова, О.А. Дубасенюк, В.Н. Максимова, Г.К. Селєвко, В.О. Сластьонін та ін.) вміщує розвідки науковців щодо розвитку особистості педагога. Розвивальний напрям реалізується у межах таких педагогічних моделей розвитку особистості, як

¹⁴ Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 670 с. – С. 251.

державно-відомча, раціоналістична, феноменологічна, неінституційна, традиційна (формувальна), модель розвивального навчання та ін. При цьому, як вважається, "на сьогодні не існує і не може існувати остаточної моделі розвитку особистості, усі варіанти мають розглядатись з позицій творчої природи взаємооновлювальної цілісності індивідуального життя людини і буттєвої реальності"¹⁵.

б) Мислєдіяльнїсний напрям (М.М. Кашанов, Ю. М. Кулюткін, Г. С. Сухобська та ін.). Однією з найважливіших професійних якостей педагога-майстра є його *професійне мислення*, яке постає у центрі наукових пошуків багатьох педагогів та психологів.

Саме у професійному мисленні педагога реалізується найбільш повно його творча діяльність як майстра, який володіє творчим мисленням – здатністю до створення принципово нового та відкритістю до нового, нестандартного у предметній і мисленнєвій площинах. Системнотвірним аспектом творчого мислення педагога постає його інноваційне мислення. Як зазначає І.І. Коновальчук, "Ініціатором, творцем і реалізатором інновацій є людина з її природно властивим прагненням до пізнання і творення нового. Люди, які відносяться до категорії інноваторів, створюють особливий соціальний простір, що визначає хід інноваційного розвитку, його вектор і результат", коли "Внутрішнім механізмом здійснення інноваційної педагогічної діяльності є процес мислення, результатом якого є генерування нових ідей, цілей, мотивів, способів організації навчально-виховного процесу"¹⁶.

Відтак, здійснено короткий аналіз соціально-громадянських й професійно-особистісно значущих якостей педагога за такими напрямками, як освітньо-кваліфікаційний (окреслено якості педагога як фахівця, що відповідають

¹⁵ Сегеда Н. А. Теоретичні і методичні засади професійного розвитку викладача музичного мистецтва в системі безперервної педагогічної освіти : Дис... док.пед.наук. - 13.00.02 – теорія та методика музичного навчання; 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Наталя Анатоліївна Сегеда. – Київ, 2012. – 542 с. – С. 28.

¹⁶ Коновальчук І. І. Інноваційне мислення педагога // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ-Вінниця, 2012. – Вип. 71. – С. 104-110. – С. 104.

відповідним освітнім стандартам щодо професійно-особистісної готовності випускника вищого навчального закладу виконувати свої обов'язки), соціально-особистісний (виявлено соціально значущі якості педагога як представника певного соціуму та транслятора його культурно-національної спадщини), творчо-креативний (виокремлено творчі якості педагога), технологічний (виділено технологічні етапи формування відповідних якостей педагога), розвивальний (з'ясовано механізми розвитку професійно-педагогічних якостей педагога), мислєдіяльнісний (виявлено головні аспекти педагогічного мислення педагога), які реалізують визначені якості у їх діалектичній єдності та відповідають компонентами особистості педагога.